

Владислав Пузовић

Универзитет у Београду, Православни богословски факултет – Србија
e-mail: vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

ОБРАЗОВАЊЕ СРПСКОГ СВЕШТЕНСТВА У РУСИЈИ (XVIII – ПОЧЕТАК XX ВЕКА)

Апстракт: У раду је представљено школовање српског свештенства на руским духовним академијама од XVIII до почетка XX века. Пружени су подаци о Србима који су се школовали у поменутиим школама и представљене су основне карактеристике духовно-научног контекста њиховог богословског формирања у Русији. Посебна пажња усмерена је на српске дисертације писане у другој половини XIX и почетком XX века. Указано је на то да поменути српски богословски дисертациони фонд представља значајно наслеђе српског богословља. Рад је написан, првенствено, на основу архивске грађе дореволуционих руских духовних академија, која се чува у архивским фондovima Кијева, Москве и Санкт-Петербурга.

Кључне речи: српско свештенство, богословско образовање, руске духовне академије, кандидатске дисертације, српско богословље.

Историја школовања српског свештенства представља важну тему српске црквене историје. Током средњег века, почев од времена Светог Саве и стицања самосталности Српске Цркве, главни центри образовања српског свештенства били су манастири, на челу са Хиландаром. Манастири су остали главне школе и током периода турске владавине. Од XVIII века започет је процес интензивног образовања српског свештенства у иностраним школама, као и процес отварања српских клирикалних училишта, углавном у Карловачкој митрополији. Главни инострани центри образовања српског свештенства током XVIII, XIX и почетком XX века биле су руске духовне академије. У овим школама, у поменутом периоду, образовало се неколико стотина Срба. Међу њима налазили су се потоњи архијереји, професори богословских школа, богословски писци, свештеници, монаси. Највећи део српске богословске елите тог доба стизао је из богословских школа Русије.¹

Почеци образовања српског свештенства у Русији у XVIII веку

Почеци систематског рада руских духовних школа везани су за XVII век. У Кијеву је 1615. године почела са радом Кијево-братствена школа, претеча Кијевске духовне академије. Крајем века основана је богословска школа у Москви, а почетком

---

¹ Референтна литература посвећена теми школовања српског свештенства у Русији: Петров 1904, 1–16; Прибићевић 1905, 248–252; Радојчић 1913, 668–673; Јовановић 1926, 16–30; Хаџи Видојковић 1932, 266–270; Петров 1972, 164–167; Денић 1986, 239–262; Vuchenaу 2005, 54–66; Путро и Путро 2011; Пузовић 2012a, 349–370; Пузовић 2012b, 152–173; Пилиповић 2012, 75–90; 77–103; Пузовић 2015, 209–222; Пузовић 2017.

XVIII века у Санкт–Петербургу.² Били су то почеци Московске и Санкт–Петербуршке духовне академије. Руске духовне школе постале су важни центри образовања српског свештенства у XVIII веку. О томе сликовито сведоче речи хоповског монаха Доситеја Обрадовића: „Гди би се могао један дијакон учити, развје у Кијеву или у Москви?“³ Управо ће најстарија руска духовна академија у Кијеву постати кључни центар у којем ће Срби стицати образовање у Русији током XVIII века.

Духовна академија у Кијеву баштинила је током XVIII века богословско наслеђе свог утемељивача, кијевског митрополита Петра Могиле (1633–1647). Главно обележје „могиљанске епохе“ кијевског богословља било је везано за изразиту зависност од западних схоластичких образаца. У Кијевско–Могиланској академији наставни језик био је латински, док се богословље учило по западним уџбеницима или по руским компилацијама поменутих уџбеника. Овакво стање Георгије Флоровски је окарактерисао као „латинску псеудоморфозу Православља“.⁴ Потпун академијски курс трајао је дванаест година и обухватао је осам разреда – од почетног граматичког, у којем су полазници стицали основна граматичка знања, до последњег богословског, у којем су, кроз више предмета, стицана богословска знања.

О школовању Срба у Кијеву, током XVIII века, извори су оскудни. У кијевском Централном државном историјском архиву Украјине, у којем се чува архивска грађа из овог периода, не постоји систематски сачувана грађа Кијевско–Могиланске академије. Због тога је немогуће доћи до потпуних сазнања о школовању Срба на овој академији.⁵ Основна сазнања о овом питању пружа рад професора дореволуционе Кијевске духовне академије Николаја Ивановича Петрова под насловом *Воспитаники Киевской Академии из Сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II (1721–1762)*, који је 1904. године објављен у *Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук*.⁶ У овом раду професор Петров помиње имена 28 Срба, питомаца Кијевско–Могиланске академије. Рад је био прокоментарисан од стране Јована Радонића⁷ и јеромонаха Валеријана Прибићевића.⁸ У овим коментарима допуњени су подаци о Србима које је поменуо Петров, без додавања нових имена. Нова имена, истина везана не само за Кијев већ и за Москву и Санкт–Петербург, донео је питомац Санкт–Петербуршке духовне академије и професор Призренске богословије Мирко Јовановић у раду *Срби у руским школама у XVIII веку*, објављеном у часопису *Црква и живот* 1926. године.⁹ Јовановић помиње укупно 65 Срба који су се током XVIII века школовали у Русији.

Најпознатији Срби питомци руских духовних академија у XVIII веку били су Дионисије Новаковић и Јован Рајић. Обојица су се школовали на Кијевско–Могиланској

---

2 Детаљније: Сухова 2013, 4–25.

3 Обрадович 1783, 108.

4 Флоровский 1988, 49.

5 Подаци о Србима који су се школовали на Кијевско–Могиланској академији у XVIII веку разбацани су по различитим фондовима кијевског Централног државног историјског архива. Тако на пример, у фонду Кијевске губернијске канцеларије могу се пронаћи подаци о преласку границе од стране Срба који су ступали на поменуту академију (*О пропуске через границу жителей Сербии иеродиякона Арсения, студентов Иванова и Поповича для изучения латыни в Киево-брат. монастыре (май– июнь 1733)*), Централный государственный исторический архив Украины в г. Киев (даље: ЦГИАУК), Ф. 59, Оп. 1, Д. 390, Л. 1–15).

6 Петров 1904, 1–16.

7 Радонић 1905, 119.

8 Прибићевић 1905, 248–252.

9 Јовановић 1926, 16–30.

академији. Дионисије Новаковић је завршио потпун академијски курс (1726–1737), док је Јован Рајић завршио највиши, богословски разред академије (1753–1756). Ова двојица кијевских питомаца одлучујуће су утицала на креирање токова богословске мисли у Карловачкој митрополији у XVIII веку. Новаковићева најзначајнија богословска дела писана су по кијевским богословским обрасцима. Кијевска богословска методологија јасно се уочава у *Епитому*, *Пропедији благочестија*, *Зерцалу хришћанства* и другим Новаковићевим богословским делима. Новаковић је тежио да у Карловачку митрополију пренесе и кијевски модел богословског образовања. У периоду од 1743. до 1747. године био је префект Духовног колегијума у Петроварадинском шанцу, богословске школе коју је 1731. године основао епископ Бачки Висарион Павловић. Његова приступна беседа *О похвалама и користи од слободних наука*, у којој излаже концепт класичног општег образовања, базирана је на кијевском обрасцу. Током управе Дионисија Новаковића петроварадински Духовни колегијум, организационо и методолошки, био је ослоњен на традицију кијевске богословске школе. Током друге половине XVIII века главни представник кијевске богословске традиције у Карловачкој митрополији постаће ковиљски архимандрит Јован Рајић. Рајићеви професори у Кијеву били су, између осталих, Георгије Конијски, Манасија Максимович и Давид Нешчински. Научну методологију усвојену у Кијеву Рајић је пренео у своја најзначајнија богословска дела *Теологическое тјело* и *Катихизис*.¹⁰

Поред Дионисија Новаковића и Јована Рајића још неколико српских питомаца руских духовних академија из XVIII века заслужује посебну пажњу. Реч је о Србима који су оставили трага у руској црквеној просвети. Јеромонах Макарије Петровић, родом из Темишвара, средином XVIII века похађао је Кијево-Могиланску академију, а потом и московску Словено-Грчко-Латинску академију. По завршетку школовања Петровић је остао у Русији. Најпре је био предавач поменуте московске академије, а потом је постао архимандрит Желтикова манастира у Твери. Последњих неколико година живота био је ректор Тверске духовне семинарије, у чију је наставу увео руски језик,¹¹ што је представљало преседан у латинизираном руском духовно-просветном систему. Први Србин предавач на Кијево-Могиланској академији био је Јевстатије Скерлетов, питомац ове академије из 40-их година XVIII века. Податак о професури Скерлетова у Кијеву доноси професор Петров¹² и одатле улази у српску историографију.¹³ Поред Петровића и Скерлетова у руском духовно-просветном систему трага су оставила још двојица Срба. Петар Смелић, архимандрит санктпетербуршке Александро-Невске лавре, а потом белгородски архиепископ, током 20-их година XVIII века налазио се на челу Александро-Невске Словено-Грчко-Латинске семинарије, претече Санкт-Петербуршке духовне академије. Током Смелићеве управе ова школа је стабилизована и подигнута на виши ниво. Смелићевом заслугом у њој су предавали и страни предавачи, попут Грка Атанасија Скљаде и Холанђанина Адама Селија.¹⁴ Никола Кишдобрански био је, према подацима које износи историчар Санкт-Петербуршке духовне академије Иларион Алексејевич Чистович, професор Философије и префект ове школе током 80-их година XVIII века. Чистович наводи да је Кишдобрански претходно похађао Кијево-Могиланску академију и западне универзитете, те да је био наставник у духовном училишту у Сремским Карловцима, за

10 Детаљније о Новаковићевом и Рајићевом богословљу: Вукашиновић 2008, 42–105; 122–140.

11 Флоровский 1988, 112.

12 Петров 1904, 10.

13 Јовановић 1926, 23; Јовановић 2012, 109.

14 Карпук 2013, 5–6.

време митрополита Павла Ненадовића. У Санкт–Петербург стигао је на позив митрополита Гаврила Петрова.¹⁵ У Централном државном историјском архиву Украјине у Кијеву налази се документ везан за Кишдобранског. Ради се о заклетви императорки Катарини II, коју је Кишдобрански потписао у фебруару 1770. године, чиме је постао грађанин Руске империје.¹⁶

Међу Србима питомцима Кијево–могиљанске академије, које у свом раду помиње професор Петров издвајамо следеће: Арсенија Стојковића Тарабука, јерођакона манастира Хопова, Стефана Станислављева, јерођакона манастира Лепавине, карловачког јерођакона Арсенија Иванова, јеромонаха Прохора из Петроварадина, јеромонаха из Београда Мојсија Панајотова, Саву Дмитријева, јеромонаха Исаију Новаковића, Павла Вујића, Христофора Папића, Јосифа Витковића, Николу Дмитријева.¹⁷ У раду Мирка Јовановића додата су нова имена Срба, који су се током XVIII века школовали на руским духовним школама. Као први Србин који се школовао у Санкт–петербуршкој Александро–Невској школи помиње се рођак архимандрита Петра Смелића, Стеван Раденковић. Као првог Србина који се школовао на московској Словено–Грчко–Латинској академији Јовановић наводи јеромонаха седмоградског Лаврентија (отпуштен из Академије 1713. године). Средином XVIII века, у Московској академији, школовао се јеромонах манастира Ораховице Јефрем Ђорђевић. Последњи Срби који су се, по Јовановићу, школовали у Русији током XVIII века били су питомци Кијево–Могиљанске академије јерођакон Јулијан и Марко Рељић (напустио академију 1799. године).¹⁸ Овом списку Чедомир Денић придодаје имена Иринеја Александровића (Кијевска и Московска академија), Павла Кенгелца и Станислава Филиповића (Санкт–Петербургска академија).¹⁹

Руске духовне академије – главни центри образовања српског свештенства (друга половина XIX – почетак XX века)

Прва половина XIX века означила је прекид у школовању српског свештенства у Русији. На то је утицао притисак хабзбуршких власти на Србе у Карловачкој митрополији да прекину сарадњу са Русијом и ратне околности у којима су се Срби нашли јужно од Саве и Дунава. Чим су се прилике у Србији стабилизовале успостављена је богословско–академска сарадња са Русијом. Средином 40–их година XIX века српски митрополит Петар Јовановић, у сарадњи са државним властима Кнежевине Србије, упутио је у Кијев групу од шесторице Срба.²⁰ Међу њима налазио се Милоје Јовановић, потоњи српски митрополит Михаило. Ови Срби уписали су 1846. године Кијевску духовну семинарију. Три године касније (1849), Милоје Јовановић и Василије Николајевић уписали су духовну академију у Кијеву, поставши тако први Срби студенти духовне академије у Русији у XIX веку. У наредних готово 70 година (до бољшевичке револуције 1917. године) више од 200 Срба школовало се на руским

---

15 Чистович 1857, 39.

16 ЦГИАУК, Ф. 59, Оп. 1, Д. 6256, Л. 5–6.

17 Петров 1904, 1–16.

18 Јовановић 1926, 20–29.

19 Денић 1986, 239–262.

20 Прву групу Срба из Кнежевине Србије, који су послани у Русију ради даљег богословског образовања, сачињавали су следећи питомци Београдске богословије: Милоје Јовановић, Сава Сретеновић, Василије Николајевић, Димитрије Нешић, Милосав Протић и Гаврило Милићевић (Слијепчевић 1980, 16).

духовним академијама.²¹ Они су долазили не само из Србије, већ и из Црне Горе и српских земаља под окупацијом Хабзбуршке и Османске Империје. Највише их се школовало на духовној академији у Кијеву, потом у Москви и Санкт–Петербургу, а најмање у Казању.

Руске духовне академије нису биле једини центри у којима су Срби стицали високо богословско образовање у овом периоду. Почев од 70-их година XIX века важан центар постаје Православни богословски факултет у Черновцима. У српској литератури помиње се више од 30 Срба који су се школовали на овом факултету до Првог светског рата.²² Крајем XIX века Срби почињу да похађају атински Богословски факултет, а има их и на западу, где је један од главних центара био Старокатолички факултет у Берну.²³ Ниједан од ових центара високог богословског образовања, ипак, није могао да се мери са руским духовним академијама по значају за образовање српског свештенства. Ова констатација не проистиче само из квантитативног момента, који је очигледан. Она првенствено проистиче из чињенице да су руске духовне академије образовале најзначајнији део српске црквене и богословске елите.

Од митрополита Михаила Јовановића до Јустина Поповића

Чињеница да је први Србин који је уписао неку од руских духовних академија у XIX веку био Милоје Јовановић, потоњи митрополит Михаило, носи у себи снажну симболику. Управо ће он бити најзначајнија личност српско-руске црквене и богословско-академске сарадње и један од најзначајнијих преносилаца руске духовности, културе и богословске мисли на српским просторима у другој половини века. Митрополит Михаило завршио је Кијевску духовну академију 1853. године са степеном магистра богословља.²⁴ Поред митрополита Михаила, Кијевску духовну академију током 50-их година XIX века завршила је још једна значајна личност српске науке и културе. Реч је о Алимпију Васиљевићу, потоњем професору и ректору београдске Велике школе, научнику и политичару. Васиљевић је академију у Кијеву завршио најпре са степеном кандидата богословља (1857), а три године касније (1860) стекао је степен магистра богословља.²⁵

Током следеће деценије (60-их година XIX века) у Кијеву су се школовала петорица потоњих српских архијереја. То су били јеромонах Мојсије Вересић (потоњи епископ Шабачки (1868–1874) и Неготински (1880–1883)), свештеник Никола Поповић (потоњи епископ Нишки Нестор (1883–1884)), Јаков Павловић (потоњи митрополит Српски Инокентије (1898–1905)), јеромонах Сава Бараћ–Дечанац (потоњи епископ Жички (1889–1913)) и Никола Милаш (потоњи епископ Далматинско-истријски Никодим (1890–1911)). Вересић, Поповић и Павловић припадали су истој генерацији студената (1859–1863). Мојсије Вересић академију је завршио најпре са степеном *действительный студент* (1863), стекавши касније степен кандидата богословља, Никола Поповић је стекао степен *действительный студент*, док је Јаков Павловић академију завршио без академског степена, добивши потврду о предавањима која је слушао.²⁶ Јеромонах Сава Бараћ и Никола Милаш студирали су у генерацији (1867–

21 Детаљније: Пузовић 2017, 472–564.

22 Ракић 2009, 81–129; Шијаковић, Раковић 2014, 41.

23 Фон Аркс 2007, 7–27.

24 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 420, Л. 152.

25 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 621, Л. 7.

26 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 646, Л. 73.

1871) и обојица су стекли степен кандидата богословља.²⁷ Милаш ће касније, на основу студије *Достојанства у Православној Цркви по црквено-правним изворима до XIV века* (Панчево 1879) стећи у Кијеву степен магистра богословља (1880).²⁸ По сопственом сведочанству интерес за црквеноправну и црквеноисторијску науку, области у којима је дао велики допринос богословској науци, стекао је на Кијевској духовној академији.²⁹ Поред поменутих архијереја, током 60-их година у Кијеву, школовали су се, између осталих, Илија Ставрић (генерација 1861–1865), потоњи ректор Призренске богословије и истакнути српски национални делатник у Старој Србији,³⁰ Милан Костић (генерација 1863–1867), потоњи ректор Цетињске богословије, који је академију завршио са степеном магистра богословља³¹ и Јован Пичета (генерација 1863–1867), потоњи ректор Витебске и Полтавске духовне семинарије, који је академију завршио са степеном кандидата богословља. Током 60-их година XIX века, Московску духовну академију завршили су Живојин Јовичић, потоњи архимандрит Кирил настојатељ Подворја Српске Цркве у Москви и, потом, ректор Београдске богословије и Светозар Никетић, потоњи професор Београдске богословије, члан Српског ученог друштва, а потом и Српске краљевске академије. Обојица су припадала истој генерацији (1864–1868) и стекли су степен кандидата богословља.³²

Међу бројним питомцима Кијевске духовне академије, током 70-их година XIX века, издвајамо оне који су оставили трага у српском црквеном, друштвеном и научном животу. Свештеник Никола Ружичић, потоњи епископ Никанор Жички (1886–1889) и Нишки (1898–1911) и аутор више радова из области српске црквене историје и црквеног права, студирао је у генерацији (1871–1874) и стекао степен кандидата богословља.³³ Митар Бакић, потоњи црногорски политичар и дипломата, студирао је у генерацији (1873–1876) и стекао степен кандидата богословља. Почетком 70-их година, Кијевску духовну академију похађао је Јован Борота, потоњи ректор Карловачке богословије. У овом периоду на Московској духовној академији школовао се први Србин који је стекао титулу доктора богословља и једини Србин који је овај академски степен стекао на дореволюционим руским духовним академијама. Реч је о архијакону Карловачке патријаршије Емилијану Радићу, који је најпре стекао степен магистра богословља (1879),³⁴ а потом и највиши докторски степен (1881).³⁵ На академији у Сергијевом Посаду школовао се и Јеврем Бојовић (генерација 1875–1879), потоњи професор Београдске богословије и епископ Жички Јефрем (1920–1933), стекавши степен кандидата богословља.³⁶

---

27 ЦГИАУК, Ф. 711, оп. 3, Д. 939, Л. 9; 32.

28 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1373, Л. 135об–136.

29 Аутобиографија Никодима Милаша 1983, 31–32.

30 О Ставрићевом успеху на Кијевској духовној академији нема података у академијској архивској грађи која се налази Централном државном историјском архиву Кијева (ЦГИАУК). Посредно сведочанство налази се у мемоарима његовог млађег школског друга Јована Пичете, у којима се каже да је стекао степен *студент* (вероватно *действительный студент*) (Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии 2015, 519).

31 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 646, Л. 230–230об.

32 Центральный государственный архив г. Москвы (даље: ЦГАМ), Ф. 229, Оп. 4, Д. 1544, Л. 8; ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 2650, Л. 1.

33 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1146, Л. 6–6об.

34 ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 3377, Л. 43.

35 ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 3377, Л. 76.

36 ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 422, Л. 13.

Током 80-их година XIX века Кијевска духовна академија остаје главни центар школовања српског свештенства у Русији. Међу питомцима ове академије, у поменутом периоду, издвајамо Сава Поповића (генерација 1881–1885), потоњег подвижника преподобног Симеона Дајабског. Поповић је најпре стекао звање *действительный студент* (1884), да би две године касније (1886) стекао степен кандидата богословља.³⁷ У генерацији (1884–1888) школовали су се, између осталих, јеромонах Мелентије Вујић, потоњи епископ Тимочки (1891–1913) и Светолик Ранковић, потоњи професор Београдске богословије и познати српски књижевник. Вујић је стекао степен кандидата богословља,³⁸ а Ранковић степен *действительный студент*.³⁹ У наредној генерацији (1885–1889) студирао је Стеван Веселиновић, потоњи професор и ректор Београдске богословије и један од најплоднијих српских богословских аутора крајем XIX и почетком XX века. Веселиновић је Академију завршио са степеном кандидата богословља.⁴⁰ Најзначајнији питамац Московске духовне академије, током 80-их година, био је Владимир Зеремски (у монаштву Иларион) (генерација 1886–1890), потоњи професор Карловачке богословије и Православног богословског факултета у Београду и епископ Горњокарловачки (1920–1931), један од утемељивача српске академске библистике. Академију је завршио са степеном кандидата богословља.⁴¹ Почев од 80-их година Санкт–Петербуршка духовна академија стицала је све већи значај у образовању Срба. Један од кључних разлога био је везан за оснивање катедре за Историју Православних словенских Цркава 1885. године. У наредним деценијама то ће бити јединствена катедра специјализована за ову област (између осталог и за српску црквену историју) на свим руским духовним академијама. Питомци престоничке духовне академије, између осталих били су браћа Драговић (Живко и Марко) (генерација 1878–1882). Живко Драговић је био ректор Цетињске богословије, председник Просветног савета Црне Горе и председник Главне школске комисије Црне Горе, а Марко секретар Министарства просвете и црквених дела на Цетињу, професор гимназије у Подгорици, почасни члан Српске краљевске академије из Београда, који се сматра једним од утемељивача историографије у Црној Гори. Обојица су академију завршила са степеном кандидата богословља.⁴² У генерацији (1886–1890) студирао је Павле Швабић, потоњи професор Београдске богословије, стекавши степен *действительный студент*.

Последња деценија XIX и прва деценија XX века представљале су период у којем је на руским духовним академијама студирао највећи број Срба, узимајући у обзир читаву историју њиховог школовања на руским високим богословским школама. Међу 18 Срба који су на Кијевској духовној академији, током 90-их година XIX века, стекли степен кандидата богословља, издвајамо: Василија Прибићевића (генерација 1889–1893),⁴³ потоњег викарног епископа Сремског Валеријана (1940–1941), Добросава Ковачевића (генерација 1890–1894),⁴⁴ потоњег ректора Призренске и Београдске богословије, Лаза Поповића (генерација 1892–1896),⁴⁵ потоњег ректора Цетињске

37 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1718, Л. 46.

38 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1880, Л. 5.

39 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1880, Л. 18–18об.

40 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1940, Л. 30.

41 ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 1402, Л. 8.

42 Централный государственный исторический архив г. С. Петербурга (даље: ЦГИА СПб), Ф. 277, Оп. 1, Д. 2916, Л. 2–3.

43 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2136, Л. 40.

44 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2215, Л. 17.

45 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2335, Л. 26.

богословије и једног од најзначајнијих српских богословских писаца у Црној Гори почетком XX века, Стевана Димитријевића (генерација 1894–1898),⁴⁶ потоњег првог декана Православног богословског факултета у Београду и једног од најзначајнијих српских црквених историчара у XX веку, Драгутина Поповића (генерација 1895–1899), потоњег епископа Нишког Доментијана (1911–1913), Војислава Катића (генерација 1897–1901), потоњег ректора Призренске богословије и Николу Ђурића (генерација 1898–1902), потоњег професора Карловачке богословије.⁴⁷ Вредан пажње је и податак да се током 1891. и 1892. године, најпре на Санкт–Петербуршкој, а потом на Кијевској духовној академији школовао јерођакон Севастијан (Дабовић),⁴⁸ потоњи архимандрит и први старешина српске духовне мисије у САД, који је 2015. године канонизован од стране Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве.

На Московској духовној академији током 90-их година XIX века тринаестица Срба стекли су степен кандидата богословља. Међу њима издвајамо јеромонаха Платона Јовановића (генерација 1897–1901), потоњег свештеномученика епископа Бањалучког и Чедомиља Митровића (генерација 1889–1893),⁴⁹ потоњег декана београдског Правног факултета и ректора Београдског универзитета. Међу Србима који су у овом периоду завршили Санкт–Петербуршку духовну академију посебно место заузима Душан Јакшић (генерација 1893–1897), који је најпре стекао степен кандидата, а касније (1914) степен магистра богословља.⁵⁰ Јакшић је спадао у ред плодних српских богословских писаца прве половине XX века.⁵¹ Поред Јакшића, поменуто академију у овом периоду, са степеном кандидата богословља, завршили су, између осталих, Милан Георгијевић (генерација 1892–1896), потоњи епископ Шабачки Сергије (1905–1919) и Лазар Перовић (генерација 1890–1894), потоњи професор Цетињске и Београдске богословије и аутор бројних радова на богословске, философске и историјске теме.

Прве две деценије XX века представљале су последњи период школовања Срба на дореволюционим руским духовним академијама. Међу четрнаестицом Срба који су у овом периоду стекли степен кандидата богословља на Кијевској духовној академији истичу се јеромонах Доситеј Васић (генерација 1900–1904),⁵² потоњи епископ Нишки (1913–1932), митрополит Загребачки (1932–1945) и свештеноисповедник, Војислав Бошњаквић (генерација 1901–1905), потоњи јеромонах Валеријан црквени писац и песник, Радован Казимировић (генерација 1903–1907),⁵³ потоњи политички делатник, просветни радник и аутор бројних радова из философије, богословља, историје и етнологије, Јосиф Цвијовић (генерација 1908–1912), потоњи епископ Битољски (1920–1932) и митрополит Скопски (1932–1957) и Радослав Вешовић (генерација 1910–1914), потоњи аутор научних радова из философије. Занимљиво је да се у кијевском Централном државном историјском архиву, у оквиру фонда дореволюционе Кијевске духовне академије, налази и студентски досије Николе Велимировића (Светог владике

---

46 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2450, Л. 15.

47 Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (даље: ИР НБУВ), Ф. 175, Д. 1074.

48 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2024, Л. 4об.

49 ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 2424, Л. 11.

50 Журналъ заседаний Совета СПбДА 1916, 234–235.

51 Најзначајније дело Душана Јакшића јесте монографија о Светом Јовану Златоустом објављена 1934. године. О њеном научном значају и актуелности сведочи поновно објављивање 2011. године, у издању епархије Жичке (Д. Јакшић, *Живот и учење Светог Јована Златоустог*, Краљево 2011).

52 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2813, Л. 15–15об.

53 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 3056, Л. 14–14об.

Николаја). У досијеу се налази молба свршеног ученика Београдске богословије Николе Велимировића, упућена 6. фебруара 1902. године Савету ове школе да буде сврстан међу кандидате за одлазак у Русију ради наставка богословског образовања.⁵⁴

На Московској духовној академији, у поменутом периоду, степен кандидата богословља, између осталих, стекли су следећи Срби: Владан Максимовић (генерација 1900–1904),⁵⁵ потоњи професор Карловачке богословије и један од водећих српских религијских филозофа прве половине XX века, Григорије Божовић (генерација 1901–1905), потоњи српски књижевник и национални радник на просторима Старе Србије, Иван Ћирић (генерација 1902–1906),⁵⁶ потоњи епископ Бачки Иринеј (1922–1955), један од најзначајнијих српских богослова прве половине XX века и први академски образован српски библиста-старозаветник, Љубомир Рајић (генерација 1903–1907),⁵⁷ потоњи епископ Владимир Мукачевско-Прјашовски (1938–1947) и Рашко-Призренски (1947–1956), архимандрит Михаило Урошевић (генерација 1906–1910), потоњи епископ Шабачко–Ваљевски (1922–1933) и јеромонах Серафим Јовановић (генерација 1908–1912), потоњи епископ Рашко-Призренски (1928–1945).

На Санкт–Петербуршкој духовној академији, током прве две деценије XX века, степен кандидата богословља стекло је неколико потоњих истакнутих архијереја Српске Цркве. Ради се о јеромонаху Варнави Росићу (генерација 1901–1905), потоњем српском патријарху (1930–1937), иначе једином патријарху у српској историји који је завршио руску духовну академију, јеромонаху Мардарију Ускоковићу (генерација 1912–1916), потоњем епископу Америчко–Канадском (1926–1935), канонизованом од стране Светог архијерејског сабора Српске Православне Цркве 2015. године и јеромонаху Дамаскину Грданичком (генерација 1913–1917), потоњем епископу Мукачевско–Прјашовском (1931–1938), Америчко–Канадском (1938–1939), Банатском (1939–1947) и митрополиту Загребачком (1947–1969), који је, уједно, спадао међу плодније српске богословске писце XX века. Поред њих степен кандидата богословља стекли су потоњи ректори и професори српских богословија Божидар Јеремић (генерација 1900–1904), Василије Ристић (генерација 1902–1906), Михаило Вујисић (генерација 1911–1915) и Мирко Јовановић (генерација 1913–1917).⁵⁸ Двојица најзначајнијих српских богослова XX века, Свети Николај Велимировић и Јустин Поповић, провели су неко време на Санкт–Петербуршкој духовној академији. О Николајејевом боравку на поменутој академији нису сачувани подаци у оквиру њеног архива који се чува у Одељењу рукописа Руске националне библиотеке у Санкт–Петербургу и Централном државном историјском архиву Санкт–Петербурга. О Јустиновом школовању у Санкт–Петербургу сведочи списак студената прве године, за академску 1916/1917. годину, у којем је наведено његово име.⁵⁹

Током наведеног седамдесетогодишњег периода интензивног школовања Срба на дореволуционим руским духовним академијама, ове школе су дале потоњих седам српских светитеља, више од двадесет архијереја, као и низ истакнутих српских научних радника на различитим пољима богословске науке, али и део српске световне

54 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 1, Д. 11045, Л. 1.

55 ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 2254, Л. 10–10об.

56 ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4293, Л. 2–2об.

57 ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 3397, Л. 9–9об.

58 Подаци о Србима који су током прве две деценије XX века похађали Санкт–Петербуршку духовну академију представљени су на основу података из протокола са заседања Савета Академије (коришћени су протоколи објављивани као посебна издања *Журнали заседаний Совета СПДА*).

59 ЦГИА СПб, Ф. 277, Оп. 1, Д. 3839, Л. 1об.

интелектуалне елите. Период је започет школовањем митрополита српског Михаила Јовановића, по речима Стевана Димитријевића „оца нове богословске науке и литературе српске“,⁶⁰ а завршен је школовањем једног од најважнијих српских богослова XX века, оца Јустина Поповића.

Богословско-научни контекст школовања Срба у Русији

Школовање Срба на руским духовним академијама у другој половини XIX и почетком XX века одвијало се у битно другачијем богословско-научном контексту у односу на школовање њихових сународника у XVIII веку. Реформе руске духовне просвете спроведене почетком XIX века радикално су трансформисале духовне академије. Уместо школа на којима је у претходном столећу образовање трајало 12 година и које су обухватале све нивое образовања (од описмењавања до високог богословског образовања) духовне академије постале су у XIX веку четворогодишње високе богословске школе. Током друге половине XIX века појачана је тенденција богословске специјализације, што је посебно било изражено у време трајања академијског устава из 1869. године (1869–1884), када су формирана три специјалистичка одељења на академијама (црквено-историјско, црквено-практично и богословско). Резултат оваквих тенденција огледао се у додатном профилисању и снажном развоју различитих богословских дисциплина.⁶¹

Период у којем се највећи број српских богослова школовао у Русији (друга половина XIX и почетак XX века) познат је као „златно доба“ руског академског богословља. Карактерисала су га два кључна момента: постепени отклон од „могиљанског наслеђа“ претходне епохе и висок ниво богословско-научних истраживања. Превазилажење „могиљанске традиције“ трајало је током читавог XIX века, укључујући и почетак XX века, до большевичке револуције. Оно је подразумевало постепено ослобађање од западних схоластичких узора и окретање ка предањским изворима богословља. Овај процес јасно илуструје неколико важних примера. Као индикативан моменат може се навести промена наставног језика на академијама. Уместо латинског уведен је руски језик, почев од 30-их година XIX века.⁶² Ово је означило почетак формирања руске богословске терминологије као неопходног предуслова развоја оригиналне богословске мисли. Суштински значај за промену богословске парадигме на духовним академијама имао је подухват превођења патристичког наслеђа на руски језик. Превођење светоотачких дела започето је 30-их година XIX века на Московској духовној академији, под идејним вођством „оца руске патристике“ ректора архимандрита Филарета Гумилевског и патронатом митрополита московског Филарета Дроздова. Овом пројекту потом су се прикључиле и остале духовне академије. Резултат је био превод на руски језик највећег дела патристичке литературе.⁶³ Превођење светоотачке литературе трајало је готово девет деценија (од 30-их година XIX века до большевичке револуције), те се са пуним правом може рећи да је обележило читаву епоху руског академског богословља, постављајући темеље „повратку Оцима“. Поред патристичких постављени су и библијски темељи академског богословља у Русији. Они су се огледали у чињеници да је изучавање Светог Писма постављено као основа академијског курикулума, почев од реформи са почетка XIX

---

60 Димитријевић 1933, 82.

61 Детаљније: Сухова 2013, 45–76.

62 Бурега 2013, 33.

63 Салтъков 1985, 89–90.

века.⁶⁴ Са друге стране, превођење Библије на руски језик било је поверено професорима духовних академија и оно је отворило нове перспективе у изучавању библијских предмета.

Руска академска богословска наука достигла је, у овом периоду, висок научни ниво. Проучен је, систематизован и научно обрађен огроман корпус извора из различитих области богословља: библистике, патристике, црквене историје, литургије, црквене археологије. Професори духовних академија били су аутори низа капиталних научних студија, у којима је доминирао критички истраживачки приступ, а од којих многе нису изгубиле научну вредност до данас. Српски студенти имали су прилику да слушају предавања неких од највећих имена православне богословске науке поменуте епохе. У Кијеву су генерације српских студената слушале предавања Алексеја Афанасјевича Дмитријевског, утемељивача кијевске историјско-литургијске школе и једног од најбољих познаваоца источнохришћанског рукописног литургијског наслеђа.⁶⁵ Значајно је напоменути да је Дмитријевски био један од рецензента кандидатске дисертације Стевана Димитријевића, једне од најбољих српских дисертација писаних на руским духовним академијама.⁶⁶ Највећи број српских кандидатских дисертација у Кијеву рецензирао је Иван Игњатјевич Малишевски. Овај дугогодишњи професор Историје Цркве рецензирао је, између осталих, дисертације Митра Бакића,⁶⁷ јеромонаха Мелентија Вујића,⁶⁸ Стевана Веселиновића,⁶⁹ Лаза Поповића.⁷⁰ Наследници Малишевског на катедри такође су сарађивали са Србима приликом писања њихових кандидатских дисертација. Међу њима посебно треба истаћи Стефана Тимофејевича Голубјева, Атанасија Ивановича Булгакова и Теодора Ивановича Титова. Голубјев је, уз Дмитријевског, био рецензент дисертације Стевана Димитријевића,⁷¹ Булгаков је, уз Малишевског, рецензирао дисертацију Лаза Поповића,⁷² док је Титов био један од рецензента дисертација Јосифа Цвијовића⁷³ и Валеријана Прибићевића.⁷⁴ Плодотворну сарадњу са српским студентима остварили су професори библијских предмета у Кијеву, што се огледало у чињеници да су Срби највећи број својих кандидатских дисертација, после црквеноисторијских, писали на библистичке теме. Ментор српским студентима био је утемељивач кијевске научне библистичке традиције Аким Алексејевич Олесницки, као и његови наследници Владимир Петровић Рибински и Александар Александровић Глагољев. Олесницки је рецензирао дисертације Божидара Јовановића⁷⁵ и Добросава Ковачевића⁷⁶, Рибински радове Чедомира Марјановића⁷⁷ и Добросава Ковачевића⁷⁸, а Глагољев дисертације Николе Ђурића⁷⁹ и Радослава Вешовића.⁸⁰

---

64 Сухова 2016, 246–247.

65 Сухова 2016, 257–258.

66 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2412, Л. 51–53об.

67 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1192, Л. 15–15об.

68 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1848, Л. 34–35об.

69 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1903, Л. 36–41об.

70 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп.3, Д. 2306, Л. 88–89.

71 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2412, Л. 54–57об.

72 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп.3, Д. 2306, Л. 87–87об.

73 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 3514, Л. 204–230об.

74 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2126, Л. 29–30об.

75 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1952, Л. 72.

76 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2184, Л. 66–67.

77 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2184, Л. 94–94об.

78 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2184, Л. 65–65об.

79 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2638, Л. 35–36об.

Кандидатску и магистарску дисертацију Никодима Милаша рецензирао је дугогодишњи професор Црквеног права Петар Александрович Лашкарев,⁸¹ док је дисертацију Радована Казимировића рецензирао професор Историје философије и један од водећих кијевских философа почетком XX века Петар Павлович Кудрјавцев.⁸² Неколико српских дисертација на теме из Омилитике рецензирао је творац кијевске омилитичке школе Василије Фјодорович Пјевници. Рецензирао је, између осталих, дисертацију Светолика Ранковића.⁸³

На Московској духовној академији Срби су имали прилику да слушају предавања низа истакнутих богослова. Црквеноисторијска школа у Сергијевом Посаду била је предвођена Евгенијем Евсигњејевичем Голубинским, Алексејем Петровичем Лебедевом, Анатолијем Алексејевичем Спаским. Она је утицала и на развој српске црквеноисторијске науке. Творац првог иностраног систематског прегледа српске црквене историје био је Голубински,⁸⁴ један од утемељивача критичке школе у руској црквеноисторијској науци. Његова предавања слушао је, између осталих, Светозар Никетић, за чије име се везује први српски покушај систематизације српске црквене историје.⁸⁵ О патристичком наслеђу Срби су имали прилику да слушају на предавањима Ивана Васиљевича Попова, а знања из историје философије преносио им је Павел Александрович Флоренски.⁸⁶ Знања из библистике преносио им је Митрофан Дмитријевич Муретов, чије је име у свет библистичке науке ушло преко књиге–одговора Ернесту Ренану, под насловом *Эрнст Ренан и его „Жизнь Иисуса“: (Характеристика, изложение и критика)*, (Москва 1892). Муретовљевој критици Ренановог дела Георгије Флоровски је назвао „сјајном књигом“ (*блестящая книга*).⁸⁷ Муретов је директно утицао на токове српске академске библистике, будући да је био ментор првом академски образованом српском библисти, Владимиру Зеремском, потоњем епископу Илариону.⁸⁸ Међу рецензентима српских кандидатских дисертација у Сергијевом Посаду издваја се још неколико имена. Један од водећих московских славица Григорије Александрович Воскресенски рецензирао је дисертације двојице потоњих српских архијереја, Јефрема Бојовића⁸⁹ и Платона Јовановића. Дугогодишњи професор Црквеног права Николај Александрович Заозерски рецензирао је две најзначајније српске дисертације из Сергијевог Посада, писане на црквеноправну тематику. Реч је о рецензијама на докторску дисертацију Емилијана Радића и кандидатску дисертацију Чедомиља Митровића.⁹⁰ Кандидатску дисертацију Владана

---

80 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 3674, Л. 11–12об.

81 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1373, Л. 134–135.

82 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2979, Л. 17–18об.

83 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1848, Л. 46–46об

84 Голубинский 1871.

85 Никетић 1870, 81–163.

86 Флоренски је почео да предаје на Московској духовној академији 1908. године. Његова предавања, између осталих, слушали су архимандрит Михаило Урошевић (генерација 1906–1910), потоњи епископ шабачки (1922–1933) и јеромонах Серафим Јовановић (генерација 1908–1912), потоњи епископ Рашко–призренски (1928–1945).

87 Флоровский 1988, 421.

88 Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Москва) (даље: ОР РГБ), Ф. 172, К. 251, Д. 7, Л. 1–4об.

89 ОР РГБ, Ф. 172, К. 190, Д. 6, Л. 19–20об.

90 ОР РГБ, Ф. 172, К. 307, Д. 18, Л. 38–38об.

Максимовића рецензирао је професор Историје Философије Алексеј Иванович Веденски,⁹¹ а дисертацију Владимира Рајића догматичар Сергеј Сергејевич Глагољев.⁹²

Током последње две деценије XIX века црквену историју на Санкт–Петербуршкој духовној академији предавао је Василије Васиљевич Болотов. Био је својеврстан симбол престоничке академије, постављајући високе научне стандарде. Био је аутор низа капиталних црквеноисторијских студија, знао је око двадесет живих и класичних језика, објављивао је само оне радове у којима је износио нова сазнања, и знао је, како се говорило, само за три пута – у храм, библиотеку и учионицу.⁹³ Знања из црквене историје од Болотова су, између осталих, добијали потоњи утемељивачи историографије у Црној Гори Живко и Марко Драговић (генерација 1878–1882), потоњи професор Цетињске и Београдске богословије и богословски писац Лазар Перовић (генерација 1890–1894), потоњи професор Карловачке богословије и београдског Богословског факултета Душан Јакшић (генерација 1893–1897).⁹⁴ Велико научно име престоничке академије био је Николај Никанорович Глубоковски, чија је предавања, између осталих, слушао потоњи српски патријарх Варнава Росић (генерација 1901–1905).⁹⁵ Већи број српских студената сарађивао је са професором Историје православних словенских Цркава славистом Иваном Савичем Палмовом. Палмов је био специјалиста за српску црквену историју,⁹⁶ и ментор четрнаесторици Срба.⁹⁷ Међу рецензентима српских кандидатских дисертација био је и познати санктпетербуршки византолог Иван Јегорович Троицки под чијим руководством су писали Љубомир Вујновић и поменута браћа Драговић.⁹⁸

Српске дисертације

Током друге половине XIX и почетком XX века на руским духовним академијама написано је више од стотину српских дисертација. У архивским фондovima у Кијеву, Москви и Санкт–Петербургу сачувано је 85 оригиналних рукописа ових радова.⁹⁹ Ради се о најбогаћијем српском богословском дисертационом фонду у иностранству, који представља важно богословско наслеђе Српске Цркве. Реч је, махом, о кандидатским дисертацијама. Кандидатске дисертације имале су изузетан значај у руском високом богословском образовању у XIX и почетком XX века. О томе сведочи

---

91 ОР РГБ, Ф. 172, К. 297, Д. 5, Л. 1–1об.

92 ОР РГБ, Ф. 172, К. 359, Д. 11, Л. 1–2.

93 Сухова 2016, 256–257.

94 Пузовић 2017, 91; 99.

95 Тридесетак година касније, Глубоковски је као емигрант, написао чланак у којем је, описујући духовно–научну атмосферу на Санкт–Петербуршкој духовној академији почетком XX века, подсетио на академске дане српског патријарха (Глубоковский 1999, 219–243).

96 У раду *Новыя данныя к вопросу об учреждении сербской архиепископии Св. Саввою в XIII в.* објављеном 1892. године у академијском часопису *Христианское чтение* Палмов је у свет црквеноисторијске науке увео протест охридског архиепископа Димитрија Хоматина упућен Светом Сави после његове мисије у Никеји 1219. године. Детаљно је пратио токове српске црквеноисторијске науке, рецензирајући најзначајнија дела из ове области, попут *Историја Српске Цркве* Никанора Ружичића и Нићифора Дучића.

97 Палмов је био ментор следећим Србима: Василију Стојаковићу, Павлу Швабићу, Лазару Перовићу, Милану Георгијевићу, Душану Јакшићу, Арсенију Илићу, Николи Љубиши, Светозару Радовановићу, Милоју Сргеновићу, Милошу Рашићу, Алексеју Јерковићу, Варнави Росићу, Василију Ристићу и Стефану Кедровићу (Пузовић 2017, 376–377).

98 Пузовић 2017, 398.

99 Пузовић 2017, 11.

чињеница да су ови радови, којима су студенти завршавали студирање, били писмено рецензирани од стране једног (у неким периодима и двојице) професора духовних академија. Рецензије су, често, објављиване у академијским часописима и на тај начин постајале доступне научној јавности, што је подизало значај читавог процеса писања дисертација и њиховог рецензирања. Кандидатске дисертације биле су, махом, обимне студије, писане на неколико стотина рукописних страница.¹⁰⁰ Значајно је напоменути да су ментори инсистирали код студената на раду са изворима, што је доприносило квалитету радова.

Највећи број кандидатских дисертација које су писали Срби био је посвећен темама из српске црквене историје (више од шестдесет дисертација). Следећа област богословске науке из које су Срби писали дисертације била је библистика. Из ове области написано је укупно 15 дисертација. Следе области црквеног права, патристике, религијске философије, омилитике, из којих је написано између 5 и 15 дисертација. По једна или две дисертације написане су на теме из пастирског богословља, апологетике, психологије, догматике, моралног богословља и упоредног богословља.¹⁰¹

Имајући на уму број српских кандидатских дисертација писаних на теме из српске црквене историје може се говорити о својеврсној српској црквеноисторијској школи на руским духовним академијама. Тематски обухват поменутог дисертационог корпуса био је широк. Обрађиване су теме српске црквене историје од средњег века до савременог доба (XIX век). Карактер тема био је разноврстан. Обрађиване су читаве епохе српске црквене историје, разматрана су конкретна питања из српске црквене прошлости, а писани су и радова просопографског карактера. Једну од најбољих српских црквеноисторијских дисертација написао је Стеван Димитријевић, потоњи први професор Историје Српске Цркве на Православном богословском факултету у Београду. Димитријевић је писао на тему *Путешествия сербских иерархов и других духовных лиц в Россию в течение XV–XVIII веков и последствия этих путешествий*.¹⁰² Димитријевић је успешно обрадио тему која је до тада била скоро сасвим неистражена и која је имала велики значај за српску црквену историју. Његова дисертација донела је низ нових научних сазнања о српској црквеној прошлости. О томе сведоче речи рецензента дисертације, једног од највећих научних имена Кијевске духовне академије, Алексеја Афанасјевича Дмитријевског: „Благодарећи таквом истраживању, наш аутор открива нове обитељи, нове епископије, до тада непознате у српској историји, као и имена нових српских владика, или допуњује новим подацима, до тада постојећа историјска сведочанства.”¹⁰³ Једну од главних вредности Димитријевићеве дисертације представља чињеница да је написана на бази необјављене архивске грађе из руских архивских фондова. Писао је на основу грађе из архива Министарства иностраних дела Руске империје и архива Синода Руске Цркве. Истраживања која је спровео у руским архивима, током студирања у Кијеву, била су основа за његове потоње научне радове о српско-руским црквеним везама.

Низ српских дисертација на теме из српске црквене историје, поред Димитријевићеве, заслужује пажњу. Најстарија српска дисертација писана на руским духовним академијама јесте рад Милоја Јовановића, потоњег српског митрополита

---

100 Међу најобимније српске кандидатске дисертације спадају радови Јосифа Цвијовића (929 рукописних страница), Илариона Зеремског (639 рукописних страница) и Радована Казимировића (606 рукописних страница).

101 Пузовић 2017, 420.

102 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 1531.

103 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2412, Л. 52.

Михаила, из 1853. године, на тему *Очерк истории первого периода Сербской Церкви. От появления между сербами христианства до св. Саввы архиепископа сербского (до 1222 г. от Рождества Христова)*.¹⁰⁴ У време када је дисертација писана, познавање српске црквене прошлости било је парцијално, нису постојале систематске студије из ове области, па се може констатовати да је Јовановићев рад био пионирски корак на том пољу. Први српски покушај систематизације српске црквене историје дело је питомца Московске духовне академије Светозара Никетића. Рад *Историјски развитак Српске Цркве* објављен у Гласнику Српског ученог друштва 1870. године имао је као основу кандидатску дисертацију, писану 1868. године у Сергијевом Посаду, на тему *Краткий очерк внутреннего состояния сербской церкви от начала христианства в Сербии до падения Сербского царства (VII–XIV вв.)*.¹⁰⁵ Још један српски црквени историчар с краја XIX и с почетка XX века, започео је своја црквеноисторијска истраживања у Русији. Реч је о Никанору Ружичићу, који је 1874. године у Кијеву написао кандидатску дисертацију под насловом *Об отношении сербской церкви к константинопольскому патриархату от появления между сербами христианства до наших времен*.¹⁰⁶ Пажње вредан рад представља дисертација Петра Протића, потоњег професора Београдске богословије. Он је у Кијеву 1890. године писао на тему *Жития сербских святых как церковно-исторический источник*.¹⁰⁷ Радило се о јединственој српској дисертацији у Русији писаној на тему везану за српску средњовековну агиографију. Протић је дисертацију у непромењеном облику објавио у Београду 1897. године.¹⁰⁸ Познати српски историчар Станоје Станојевић овај рад уврстио је у ред важних прилога проучавању српских средњовековних извора.¹⁰⁹ Значајан прилог проучавању српске црквене историје у Црној Гори представљале су дисертације Митра Бакића, Лаза Поповића, Марка Драговића и Лазара Перовића.¹¹⁰ Неколико дисертација било је посвећено делатности првог српског архиепископа Светог Саве. Међу солидније радове спадале су дисертације Јеврема Бојовића, потоњег епископа Жичког Јефрема и Григорија Божовића, потоњег књижевника. Обојица су били питомци Московске духовне академије. Бојовић је 1878. године писао на тему *Святый Савва первый Архиепископ Сербский*,¹¹¹ а Божовић 1905. године на тему *Савва Неманич. Первый архиепископ и просветитель Сербии*.¹¹² Низ значајних личности српског црквеног и научног живота завршили су руске духовне академије пишући кандидатске дисертације из српске црквене историје. Под менторством Ивана Савича Палмова, на Санкт–Петербуршкој духовној академији, дисертације су писали Варнава Росић и Душан Јакшић. Будући

---

104 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 187.

105 ОР РГБ, Ф. 172, К. 318, Д. 1.

106 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 596.

107 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 1195

108 Протић 1897.

109 Станојевић 1937, 355–362.

110 Бакић је написао дисертацију под насловом *Черногория под управлением Владык*. Поповић је написао рад на тему *Черногорские владыки с конца XVIII до половины XIX столетия*, а Драговић на тему *Митрополит черногорский Василий и его сношения с Россией*. Рукописи ове три дисертације нису сачувани, али су зато сва три рада објављена у Русији (Бакич 1878, 207–272; Попович 1897а 35–53; 189–210; 1897б 19–72; 206–241; Драгович 1882а 190–216; 1882б 425–442; 1882с 667–695). Перовић је написао рад под насловом *Черногория под управлением Владык из династии Петровичей–Негошей (1696–1851)* (Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (С. Петербург) (даље: ОР РНБ), Ф. 573, Оп. 2, Д. 165).

111 ОР РГБ, Ф. 172, К. 190, Д. 6.

112 ОР РГБ, Ф. 172, К. 190, Д. 2.

српски патријарх написао је 1905. године рад на тему *Церковно-историческая судьба т. н. Старой Сербии в период турецкого ига*, а потоњи професор Карловачке богословије и београдског Богословског факултета своју плодну научну каријеру започео је 1897. године кандидатском дисертацијом *Исторический очерк борьбы православных сербов в Австро-Угорщине против унии и латинства в XVIII веке*.¹¹³ Јакшић је 1913. године стекао степен магистра богословља на основу дисертације *Из церковной истории православных сербов конца XVII века. Переход православных сербов из Турции в Австро-Угрию в 1690 г. под руководством печскаго патриарха Арсения III Черноевича*.¹¹⁴ Плодан научни рад Алимпија Васиљевића започет је 1857. године на Кијевској духовној академији дисертацијом *О перенесении Сербского Патриаршества в немецкую землю*.¹¹⁵ На истој духовној академији научна истраживања започео је један од најплоднијих богословских писаца у Краљевини Србији почетком XX века Стеван Веселиновић. Године 1889. написао је кандидатску дисертацију на тему *Очерк истории Ипекской кафедры (в Старой Сербии)*.¹¹⁶ Године 1912. Јосиф Цвијовић је на поменутој академији написао кандидатску дисертацију под насловом *Участие сербского православного духовенства в освободительной войне за независимость родины (по историческим документам и частным письмам)*.¹¹⁷

Руске духовне академије имале су велики значај за развој српске академске библистике. То се посебно односи на Московску духовну академију на којој су написане две важне српске библистичке дисертације. Ради се о дисертацијама Владимира Зеремског, потоњег епископа Горњокарловачког Илариона и Ивана Ћирића, потоњег епископа Бачког Иринеја. Обојица су оставили значајан траг у српској библистици, најпре, као предавачи библијских предмета у Карловачкој богословији (Зеремски је предавао и на Богословском факултету у Београду), а потом и као аутори бројних научних радова из ове области, те се о њима може говорити као о првим академски образованим српским библистима. Њихови први научни кораци у области библистике начињени су у Сергијевом Посаду. Зеремски је 1890. године, под менторством Митрофана Дмитријевича Муретова, написао кандидатску дисертацију под насловом *Обозрение общих хронологических дат евангельской истории*.¹¹⁸ Време у којем је Зеремски писао свој рад карактерисало је отварање питања *историјског Исуса* од стране протестантске историјско–критичке библистичке школе. Његов ментор Муретов и сам је био укључен у ово питање пишући одговор на књигу Ернеста Ренана *Живот Исусов*. Дисертација Зеремског представљала је први српски одговор на ово, тада актуелно, питање библијске науке. Муретов је рад оценио као значајан допринос православној библистици и дао му оцену 5+ (пет плус),¹¹⁹ што је дисертацију Зеремског учинило најбоље оцењеном српском дисертацијом на руским духовним академијама. Шеснаест година после дисертације Зеремског на Московској духовној академији појавила се још једна квалитетна српска библистичка дисертација. Реч је о раду Ивана Ћирића под

113 Рукописи кандидатских дисертација Варнаве Росића и Душана Јакшића нису сачувани. О темама њихових дисертација сведоче рецензије професора Палмова (Журналы заседаний Совета СПбДА 1905, 325–327; Журналы заседаний Совета СПбДА 1897, 285–287).

114 Јакшићева магистарска дисертација објављена је у Прагу 1912. године. Рецензенти су били Иван Савич Палмов и Александар Петровић Дјаконов (Журналы заседаний Совета СПбДА 1916, 149–172).

115 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 206.

116 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 1137.

117 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 2216.

118 ОР РГБ, Ф. 172, К. 249, Д. 6.

119 ОР РГБ, Ф. 172, К. 251, Д. 7, Л. 4об.

насловом *Книга Притчей Соломона как памятник древнееврейского языка и священной письменности*. Рецензент је био ученик Муретова Евгениј Александрович Воронцов.¹²⁰ Текстолошка истраживања поменуте старозаветне књиге Ђирић је вршио користећи текст на старојеврејском језику, будући да су његова филолошка знања, како је приметио рецензент Воронцов, била изнад уобичајеног нивоа знања руских студената.¹²¹ О томе са каквом пажњом и научном акрибијом је Ђирић приступио истраживању текста *Књиге Прича Соломонових* сведочи и тврдња из рецензије, по којој је аутор извршио поређење текста *Књиге* у масоретској (јеврејској) верзији са грчким преводом (Септуагинта), правећи табелу са рубрикама у које је унео сва примећена одступања у грчком преводу изучаваног дела.¹²² Воронцов је рад оценио највишом оценом 5 (пет).¹²³ Међу српским библистичким дисертацијама вредан пажње је и рад Николе Ђурића, потоњег професора Карловачке богословије, писан 1902. године на Кијевској духовној академији. Дисертација је писана на тему *Ветхозаветные имена Божии: Элогим, Иегова, Адонаи и др., их значение и употребление*,¹²⁴ а рецензенти су били Александар Александрович Глагољев и Теодор Јаковљевич Покровски.¹²⁵ Ђурић је, по оцени рецензента, успешно обрадио сложenu тему библијског богословља везану за значење Божијих имена. Приликом израде дисертације користио је литературу на четири језика (немачком, руском, енглеском и француском), док је старозаветни текст обрађивао на основу оригиналног старојеврејског језика. На основу овога може се закључити да је Никола Ђурић спадао у ред перспективних српских библиста почетком XX века.¹²⁶

У корпусу српских дисертација из области Црквеног права, квалитетом и значајем, издвајају се радови Никодима Милаша, Емилијана Радића и Чедомиља Митровића. Милаш је 1871. године на Кијевској духовној академији стекао степен кандидата богословља написавши кандидатску дисертацију на тему *Номоканон в XIV титулов (известный под именем патриарха Фотия)*,¹²⁷ под менторством професора Црквеног права Петра Александровича Лашкарева. Био је то Милашев први рад научног карактера из области Црквеног права. Десет година касније (1881), на основу рада *Достојанства у Православној Цркви по црквено-правним изворима до XIV века*, и позитивне рецензије Лашкарева,¹²⁸ Милаш је стекао степен магистра богословља. Архиђакон Карловачке патријаршије Емилијан Радић био је једини Србин који је стекао степен доктора богословља на дореволюционим руским духовним академијама и уједно први Србин доктор богословља уопште. Он је, најпре, 1878. године на Московској духовној академији стекао степен магистра богословља, на основу дисертације *Das oberste Kirchenregiment in der Orthodox-Katholischen Kirche bei den Serben in Österreich*

---

120 Рукопис Ђирићеве кандидатске дисертације није сачуван у дисертационом фонду дореволюционе Московске духовне академије, који се налази у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви (ОР РГБ). Једино сведочанство о овом раду представља рецензија Воронцова (ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 1–3об).

121 ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 1об.

122 ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 2.

123 ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 2об.

124 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 1723.

125 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2638, Л. 35–38об.

126 Ђурићеве способности на пољу библијских наука, међутим, нису дошле до изражаја пошто у Карловачкој богословији није предавао предмете из ове области. Предавао је Увод у богословље, Догматику, Морално богословље и Руски језик (Гавриловић 1984, 94; 96).

127 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 487.

128 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1373, Л. 134–135.

Ungarn и позитивне рецензије професора Црквеног права Александра Фјодоровича Лавров Платонова.¹²⁹ Три године касније (1881) постао је доктор богословља на основу дисертације *Verfassung der orthodox-serbischen und orthodox-rumänischen Particular Kirchen in Oesterreich-Ungara, Serbien und Rumänien: I Buch – Die Verfassung der orthodox-serbischen Particular Kirche von Karlovitz*. Позитивну рецензију написао је наследник Лавров Платонова на катедри за Црквено право Николај Александрович Заозерски. Своја истраживања у области правних наука Чедомил Митровић, потоњи декан београдског Правног факултета и ректор београдског Универзитета, започео је на Московској духовној академији. Године 1893. стекао је степен кандидата богословља написавши дисертацију *Историческое обозрение Кормчей книги и ея значение в православных славянских церквах*. Рецензент је, као и у случају Радићеве докторске дисертације, био професор Заозерски.¹³⁰ Истраживања Крмчије, започета у Сергијевом Посаду, Митровић ће крунисати 1898. године у Тибингену докторском дисертацијом посвећеном овом канонско-правном зборнику.¹³¹

Из области религијске философије Срби су написали две високо оцењене кандидатске дисертације. Владан Максимовић, потоњи професор Карловачке богословије, написао је 1904. године на Московској духовној академији дисертацију под насловом *Религиозно-философские воззрения Спинозы и их влияние на позднейшую рационалистическую мысль Европы*.¹³² Рад је рецензирао професор Историје философије Алексеј Иванович Веденски.¹³³ Три године касније (1907) у Кијеву се појавила дисертација Радована Казимировића, под насловом *Религиозно-философское и общественное миросозерцание русских идеалистов последнего времени сравнительно с миросозерцанием их противников – изложение, объяснение и критика*. Био је то први српски рад ранга дисертације посвећен руској идеалистичкој философији XIX века. Позитивну рецензију добио је од професора Петра Павловича Кудрјавцева,¹³⁴ једног од водећих кијевских философа почетком XX века.

Међу српским дисертацијама, поред наведених, својом солидношћу издваја се још низ радова. Међу боље радове спада дисертација Светолика Ранковића, писана у Кијеву 1888. године, на тему *Состояние церковной проповеди в Сербии в текущем столетии*.¹³⁵ Овај рад, својеврсни лексикон црквеног проповедништва у Србији XIX века, добио је позитивну рецензију од водећег кијевског омилићара Василија Фјодоровича Пјевницког.¹³⁶ Солидну дисертацију написао је у Кијеву 1904. године јеромонах Доситеј Васић под насловом *Действительность чуда Воскресения Христа Спасителя из мертвых*.¹³⁷ Рецензенти су били професори Сергеј Александрович Песоцки и Атанасије Иванович Булгаков.¹³⁸ Синђел Мардарије Ускоковић написао је у Санкт–Петербургу 1916. године кандидатску дисертацију под насловом *Россия*,

---

129 ОР РГБ, Ф. 172, К. 25, Д. 15, Л. 3–6об.

130 Рукопис Митровићеве дисертације није сачуван у дисертационом фонду дореволюционе Московске духовне академије, који се налази у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви (ОР РГБ). Једино сведочанство о овом раду представља рецензија Заозерског (ОР РГБ, Ф. 172, К. 307, Д. 18).

131 Перић 2006, 29.

132 ОР РГБ, Ф. 172, К. 297, Д. 4.

133 ОР РГБ, Ф. 172, К. 297, Д. 5, Л. 1–1об.

134 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2979, Л. 17–18об.

135 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 1126.

136 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 1848, Л. 46–46об.

137 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 1806.

138 ЦГИАУК, Ф. 711, Оп. 3, Д. 2780. Л. 47–48об.

славянство и мир будущего с точки зрения славяно-христианской идеологии А. С. Хомякова.¹³⁹ Овај солидни рад рецензирао је професор Иван Савич Паљмов.

Вредна пажње је чињеница да су Срби крајем XIX и почетком XX века на Кијевској духовној академији написали неколико дисертација на патристичке теме. Димитрије Миленковић је 1888. године написао дисертацију под насловом *Проповеди св. Григория Нисскаго*.¹⁴⁰ Једанаест година касније (1899) Дамјан Исаиловић написао је рад на тему *Учение о пастырстве в древнеотеческих творениях Восточной Церкви*.¹⁴¹ Исте године Драгутин Поповић је написао рад на тему *Изложение учения Св. Писания и древнейших (до V века) богословов и учителей Церкви о единстве Церкви Христовой в виду неправильных представлений о нем у католиков и протестантов*.¹⁴² Наредне 1900. године појавио се рад Јована Муцовића *Святоотеческия доказательства бытия Божия*.¹⁴³ Године 1910. појавиле су се још две српске дисертације на патристичке теме. Митар Обрадовић је писао на тему *Учение греческих церковных писателей (IV–V вв.) о зле*,¹⁴⁴ а Ђорђе Васић на тему *Учение греческих церковных писателей IV–V вв. о богоуподоблении человека*.¹⁴⁵ Писани су и радови у којима су анализирана социјалистичка гледишта на хришћанство, попут дисертације студента Кијевске духовне академије Милоша Магазиновића из 1911. године писане на тему *Критический разбор воззрений новейшего социализма на происхождение христианства*.¹⁴⁶ У групи дисертација представљани су српски народни обичаји и народни етос. Студент Санкт-Петербуршке духовне академије Виктор Стојаковић написао је 1891. године дисертацију на тему *Религиозно-нравственное мирозерцание сербского народа по его эпосу*.¹⁴⁷ Студент исте академије Светозар Радовановић написао је 1898. године рад под насловом *Крестное имя и другая религиозно-бытовья особенности у православных южных славян (историко-психологическое исследование)*.¹⁴⁸ Годину дана касније (1899) на истој академији, Милоје Сретеновић писао је на тему *Христианство в понимании сербского народа по памятникам его устной словесности*,¹⁴⁹ док је у Кијеву, исте године, Марко Цемовић написао кандидатску дисертацију под насловом *Религиозно-нравственное мирозерцание сербского народа, выразившееся в произведениях устного творчества этого народа*.¹⁵⁰ На крају је важно напоменути да поменути српске дисертације, које се налазе у архивским фондovima Кијева, Москве и Санкт-Петербурга, представљају прве озбиљне радове бројних истакнутих српских црквених делатника. Највећи део њих до данас није публикован.

---

139 ОР РНБ, Ф. 573, Оп. 2, Д. 237.

140 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 1119.

141 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 1582.

142 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 1592.

143 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 1645.

144 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 2101.

145 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 2083.

146 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 2160.

147 Рукопис Стојаковићеве кандидатске дисертације није сачуван. Једино сведочанство представља рецензија професора Паљмова (Журналы заседаний Совета СПбДА 1892, 42–44).

148 Рукопис Радовановићеве кандидатске дисертације није сачуван. Једино сведочанство представља рецензија професора Паљмова (Журналы заседаний Совета СПбДА 1899, 167–169).

149 Рукопис Сретеновићеве кандидатске дисертације није сачуван. Једино сведочанство представља рецензија професора Паљмова (Журналы заседаний Совета СПбДА 1905, 242–243).

150 ИР НБУВ, Ф. 304, Д. 1615.

У историји образовања српског свештенства руске духовне академије заузимају посебно место. Током пуна два века (од XVIII до почетка XX) ове школе представљале су главне центре високог богословског образовања српског свештенства. У њима су се школовали потоњи српски архијереји, професори богословских школа, свештеници и монаси. Читава епоха српског богословља обележена је утицајем руског академског богословља. О томе сведочи чињеница да су питомци руских духовних академија биле кључне личности везане за развој српске богословске мисли у овом периоду. На токове српског богословља одлучујуће су утицали Дионисије Новаковић, Јован Рајић, Михаило Јовановић, Никодим Милаш, као и Николај Велимировић и Јустин Поповић, који су неко време похађали духовне академије у Русији. Срби су у Русији слушали предавања најбољих професора богословља које је тадашњи православни свет имао. Њихови професори, између осталих, били су Василије Васиљевич Болотов, Алексеј Афанасјевич Дмитријејевски, Николај Никанорович Глубоковски, Алексеј Петрович Лебедев, Иван Васиљевич Попов, Митрофан Дмитријејевич Муретов, Павел Александрович Флоренски. Српско-руско богословско-академска сарадња из ове епохе представља важан и незаобилазан сегмент целокупне историје српског богословског образовања.

Извори (необјављени)

Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киев (ЦГИАУК), Ф. 59 (*Киевская губернская канцелярия*).

Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киев (ЦГИАУК), Ф. 711 (*Киевская духовная академия*).

Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (ИР НБУВ), Ф. 175 (*Федор Иванович Титов*).

Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (ИР НБУВ), Ф. 304 (*Кандидатские диссертации Киевской духовной академии*).

Центральный государственный архив г. Москвы (ЦГАМ), Ф. 229 (*Московская духовная академия*).

Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Москва) (ОР РГБ), Ф. 172 (*Московская духовная академия, архив*).

Центральный государственный исторический архив г. С. Петербурга (ЦГИА СПб), Ф. 277 (*Санкт-Петербургская духовная академия*).

Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (С. Петербург) (ОР РНБ), Ф. 573 (*Санкт-Петербургская духовная академия, архив*).

Извори (објављени)

Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг. Материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА, т. 2, составитель В. И. Ульяновский. Киев 2015: Издательский отдел Украинской Православной Церкви.

Журналы заседаний Совета Санкт-Петербургской духовной академии за 1869/1870–1914/1915 учебный год. С. Петербург 1870–1916: С. Петербургская духовная академия.

Милаш, Никодим (1983): *Аутобиографија*, прир. М. Јачов. Београд: Историјски институт.

Литература

Аркс, Урс фон (2007): „Епископ Николај Велимировић (1880–1956) и његове студије у Берну у оквиру старокатоличких и српско–православних односа“. *Српска теологија у XX веку: истраживачки проблеми и резултати 2*, прир. Б. Шијаковић. Београд: Православни богословски факултет, 7–27.

Бурега, Владимир Викторович (2013): *Киевская духовная академия – очерк истории*. Москва–Киев–Санкт Петербург: Учебный Комитет Русской Православной Церкви, Издательство богословской литературы „Аксион эстин“, Духовно–просветительский центр Андреевского благочиния г. Москвы „Илиотропион“.

Buchenau, Klaus (2005): „Just a real–life brothers. Serb-russian contacts in the ecclesiastical academy of Kiev (1850–1914) and in orthodox schools of interwar Yugoslavia (1920–1941)“. *Токови историје 3–4*. Београд: Институт за новију историју Србије, 54–66.

Вукашиновић, Владимир (2008): *Српска барокна теологија*. Београд–Краљево–Нови Сад: Епархијски управни одбор епархије Жичке, Беседа.

Гавриловић, Никола (1984): *Карловачка богословија (1794–1920)*. С. Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија Сремца.

Глубоковский, Николай Никанорович (1999): „Петербургская духовная академия во времена студенчества там патриарха Варнавы“, *Церковно-исторический вестник 2–3*. Москва: Общество любителей церковной истории, 219–243.

Голубинский, Евгений Евсигнеевич (1871): *Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или Молдо-валашской*. Москва.

Денић, Чедомир (1986): „Школовање Срба у Русији крајем XVIII века и однос сународника према њима“. *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, уредник В. Чубриловић. Београд: Српска академија наука и уметности, 239–262.

Димитријевић, Стеван (1933): „Митрополит Михаило Архиепископ Београдски и Митрополит Србије као православни јерарх, Србин, Словен и неимар Југословенства“. *Весник Српске Цркве, фебруар*. Београд: Српско православно свештеничко удружење, 63–110.

Јовановић, Мирко (1926): „Срби у руским школама у XVIII веку“. *Црква и живот, 1–2*. Скопље: Штампарија и књиговезница „Стара Србија“, 16–30.

Јовановић, Мирослав (2012): *Срби и Руси 12–21. век (Историја односа)*. Београд: Народна библиотека Србије.

Карпук, Дмитрий Андреевич (2013): *Санкт-Петербургская православная духовная академия – вехи истории*. Москва–Санкт Петербург: Учебный Комитет Русской Православной Церкви, Издательство богословской литературы „Аксион эстин“, Духовно–просветительский центр Андреевского благочиния г. Москвы „Илиотропион“.

Никетић, Светозар (1870): „Историјски развитак српске цркве“. *Гласник Српског ученог друштва, књ. X, св. XXVII*. Београд: Српско учено друштво, 81–163.

Перић, Димшо (2006): *Црквено право*. Београд: Правни факултет.

Петров, Милан (1972): „Питомци Српског народног сабора у Сремским Карловцима на Кијевској духовној академији у другој половини XIX века“. *Зборник Матице српске за историју, 5*. Н. Сад: Матица српска, 164–167.

Петров, Николај Иванович (1904): „Воспитаники Киевской Академии из Сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II (1721–1762)“. *Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук, т. IX, кн. 4*. С. Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1–16.

Пилиповић, Радован (2012): „Српски богослови на школовању у Русији у другој половини XIX века – према оцени руског царског дипломате“. *Годишњак за друштвену историју 1, 2*. Београд: Удружење за друштвену историју, 75–90; 77–103.

Прибићевић, Валеријан (1905): „Срби питомци кијевске академије у времену од 1721–1762“. *Богословски гласник, IV, 7*. С. Карловци: Српска манастирска штампарија, 248–252.

Протић, Петар (1897): *Житија српских светаца као извор историјски*, Београд: Просвета.

Пузовић, Владислав (2012а): „Срби на Кијевској духовној академији (1869–1879)“. *Српске студије 3*. Београд: Центар за српске студије, 349–370.

Пузовић, Владислав (2012б): „Завршни радови Срба на Кијевској духовној академији (1869–1899)“. *Српска теологија у XX веку – истраживачки проблеми и резултати 12*, прир. Б. Шијаковић. Београд: Православни богословски факултет, 152–173.

Пузович, Владислав (2015): „Киевская духовная академия и сербы: историческое наследие и богословские перспективы“. *Труды КДА 23*. Киев: Киевская духовная академия, 209–222.

Пузовић, Владислав (2017): *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*. Београд: Православни богословски факултет, Службени гласник.

Путро, Олексій Иванович, Путро, Алла Олексіівна (2011): *Студенти–іноземці Київської духовної академії і семінарії (XIX–поч. XX ст.)*. Київ: Міністерство культури України, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв.

Ракић, Радомир (2009): *Православни богословски факултет у Черновцима*, Београд: Хришћанска мисао.

Радојчић, Никола (1913): „Кијевска Академија и Срби“. *Српски књижевни гласник, 307*. Београд: Нова штампарија „Давидовић“, 668–673.

Салтыков, Александр Александрович (1985): „Краткий очерк истории Московской духовной академии“. *Богословские труды. Юбилейный сборник, посвященный 300-летию Московской духовной академии (1685–1985)*. Загорск: Московская духовная академия, 73–112.

Слијепчевић, Ђоко (1980): *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен: Iskra.

Сухова, Наталья Юрьевна (2013): *Духовные учебные заведения и духовное просвещение в России (XVII – начало XX в.)*. Москва–Санкт Петербург: Учебный Комитет Русской Православной Церкви, Издательство богословской литературы „Аксион эстин“, Духовно–просветительский центр Андреевского благочиния г. Москвы „Илиотропион“.

Сухова, Наталья Юрьевна (2016): „Русское академическое богословие до 1917 г.: проблемы и лица“. *Богословье 1*. Београд: Православни богословски факултет, 243–266.

Флоровский, Георгий (1988): *Пути русского богословия, IV издание*. Париж: YMCA–PRESS.

Хаџи–Видојковић, Јордан (1932): „Једна смотра“. *Весник Српске Цркве, јануар*. Београд: Српско православно свештеничко удружење, 266–270.

Чистович, Иларион Алексеевич (1857): *История Санкт-Петербургской духовной академии*. С. Петербург: Типография Якова Третьякова.

Шијаковић, Богољуб, Раковић, Александар (2010): *Универзитет и српска теологија – историјски и просветни контекст оснивања Православног богословског факултета у Београду*. Београд: Православни богословски факултет.

Владислав Пузович

**ОБРАЗОВАНИЕ СЕРБСКОГО ДУХОВЕНСТВА В РОССИИ
(XVIII–НАЧАЛО XX ВЕКА)**

В работе анализируется образование сербского духовенства в России с XVIII по начало XX века. Подчеркивается особое значение русских духовных академий в истории образования сербского духовенства. Более чем двухсот сербов обучалось в России в упомянутый период. Представляется академический духовно-научный контекст, в котором сербы получали богословское образование. Особое внимание обращено на диссертации, которые сербы писали на академиях. Указывается что эти диссертации являются ценным вкладом в историю сербского богословия. Работа написана на основании материалов из архивов Киева, Москвы и Санкт-Петербурга.